

Forord til nyudgivelsen af *Strukturwandel der Öffentlichkeit*

Af Jürgen Habermas

Dansk medieforskningens historiske gæld til Jürgen Habermas's »Strukturwandel der Öffentlichkeit« fra 1962 kan næppe overvurderes. Den norske oversættelse »Borgerlig Offentlighed« fra 1971 blev fast pensum for flere generationer af mediestuderende, og trods en ofte dybdybende kritik af bogen blev offentlighedsteorien den sociologiske forståelsesramme, som den kritiske medieforskning og -politik til stadighed tog udgangspunkt i. Ved nyudgivelsen af bogen i 1990 skrev Habermas et nyt forord, som vi her bringer den anden halvdel af. Habermas tegner her et kritisk billede af bogens forudsætninger: Adornos kritiske teori, datidens medieforskning og Habermas's begrænsede kendskab til de nye massemedier. Han trækker endvidere en række forbindelseslinier mellem offentlighedsteorien og hans senere større arbejder, især »Theorie des kommunikativen Handelns« fra 1981, og giver et diskurs-teoretisk normativt grundlag for udøvelse af offentlighed. Under indtryk af medieforskningens senere udvikling og de samfundsmæssige forandringer i 1970'erne og 1980'erne, specielt det civile samfunds øgede betydning for udviklingen i både Vest- og Østeuropa, revurderer han holdbarheden af sin gamle tese om en overordnet historisk overgang fra et kulturæsonnerende til et kulturkonsumerende publikum. Oversættelse ved John Mortensen.

Det centrale tema for anden del af bogen *Strukturwandel der Öffentlichkeit*¹ [ved henvisninger: S.d.Ö] er strukturforvandlingen af selve offentligheden. Denne forvandling er indlejret i offentlighedens integration i stat og samfund. Offentlighedens infrastruktur forandrer sig med udviklingen af organisations-, salgs- og konsumformerne for den bogproduktion, der udvides, professionaliseres og rettes ind mod nye lag af læsere, og med den avis- og tidsskriftspresse, der også i indholdet omdannes. Den forandrer sig endnu en gang til i forbindelse med, at de elektroniske massemedier vokser frem, med at reklamen får ny relevans, med at underholdning og information i stigende grad smelter sammen, med at der indtræder en stærkere centralisering på alle områder, og med at det liberale foreningsvæsen, de overskuelige kommunale offentligheder osv. går i forfald. Disse tendenser er vel begrebet rigtig nok i bogen, også selv om der i mellemtiden foreligger detaljerede undersøgelser². Med kommerialiseringen

og fortætningen af kommunikationsnettet, med det voksende kapitalforbrug til og den stigende organisationsgrad af publicistiske institutioner blev kommunikationsvejene stærkere kanaliserede og mulighederne for at få adgang til den offentlige kommunikation blev udsat for et stadig kraftigere selektionstryk. Dermed opstod der en ny indflydelseskategori, nemlig en mediemagt, som – hvis den indsattes manipulativt – berøvede publicitetsprincippet dets uskyld. Den offentlighed, der på en gang var forudstruktureret og behersket af massemedier, voksede ud til en magttilskrevet arena. I denne arena kæmpedes med temaer og bidrag ikke kun om indflydelse, men også om en styring af kommunikationsstrømmens virkninger på adfærden, hvor de strategiske intentioner var at holde styringen så skjult som muligt.

Skal man lave en realistisk beskrivelse og analyse af den magttilskrevne offentlighed, bør man bestemt undgå den ukontrollerede indblanding af vurderende synspunkter, men det

betyder ikke, at analysen skal tage den empiriske indsnævring af vigtige forskelle med i købet. Derfor har jeg skelnet mellem på den ene side den kritiske funktion af inklusive, selvstyrende kommunikationsprocesser, der bæres af svage institutioner, beror på horisontale netværk og er mere eller mindre diskursformede, og på den anden side den påvirkningsfunktion, som organisationer, der intervenserer i en massemedieformidlet offentlighed, udøver på konsumenters, vælgeres og klienters beslutninger med det formål for øje at mobilisere købekraft, loyalitet og god opførsel. Disse *ekstraherende* indgreb i en offentlighed, der af de intervenserende kun opfattes som deres systems omverden, støder mod en offentlig kommunikation, som spontant regenererer sig fra livsverdenslige kilder³. Det var det, der mentes med tesen om, at »den offentlighed, der fungerer under socialstatslige betingelser, [må] begribes som en selvskabelsesproces. Den må skridt for skridt først etablere sig i konkurrence med en anden tendens, der i en voldsomt udvidet sfære af offentligheden er med til at anvende offentlighedsprincippet mod det selv og til at reducere dets kritiske virksomhed.«

Mens jeg i det store og hele ville holde fast på beskrivelsen af en magttilskrevet offentlighedsforandrede infrastruktur, vil jeg fremsætte en revision af analysen og frem for alt af min vurdering af den forandrede publikumsadfærd. Det ser jeg i bakspejlet forskellige grunde til. Jeg forarbejdede mine egne erfaringer med de første valgkampe, der blev ført på grundlag af meningsmålinger efter marketingsstrategier. Lige så chokerende erfaringer må DDR-befolkningen for nylig have gjort med de felttog, gennem hvilke de vesttyske partier trængte ind over dens territorium. TV havde endnu ikke gjort sit indtog i Forbundsrepublikken. Jeg lærte først fjernsynet at kende nogle år senere i USA. Det betød, at jeg ikke kunne kontrollere min læsning med førstehåndserfaringer. Endvidere er det ikke svært at erkende den stærke indflydelse, som Adornos teori om massekulturen havde på bogen. De deprimerende resultater i den da netop afsluttede empiriske undersøgelse af *Student und Politik*⁴ kan have været endnu en grund til at undervurdere den kritikfordrende, kulturelt mobiliserende indflydelse, som den formale skoleuddannelse – især den sekundære, der var i gang med at blive udvidet – havde, selv om den proces, som Parsons senere har kaldt 'uddannel-

sesrevolutionen', endnu ikke var kommet i gang i Forbundsrepublikken. Endelig er det påfaldende, at alle dimensioner af det, der i mellemtiden under betegnelsen 'politisk kultur' har fået stor opmærksomhed, er fraværende. G. A. Almond og S. Verba havde allerede i 1963 villet begribe *the civic culture* ved hjælp af nogle få holdningsvariable⁵. Selv den bredere værdiændringsforskning, der knyttede an til Ronald Ingleharts tidlige *The Silent Revolution* (Princeton 1977), udstrakte sig endnu ikke i den fulde bredde til de kulturelle selvfølgheder ved stivnede politiske mentaliteter, i hvilke et massepublikums reaktionspotentiale historisk er rodfæstet⁶.

Kort sagt: min diagnose af en retlinet udvikling »fra kulturræsonnerende til kulturkonsumerende publikum« griber for kort. Jeg gav dengang en alt for pessimistisk bedømmelse af modstandsevnen og især det kritiske potentiale hos et massepublikum, der i sine kulturelle væner træder ud af klasseskrankerne, er pluralistisk og i sit indre er meget differentieret. Målestokken for vurdering har selv ændret sig med den ambivalente nedbrydning af de vandtætte skotter mellem trivial- og finkultur og med en 'ny intimitet mellem kultur og politik', der er lige så tvetydig og ikke blot indoptager informationen i underholdningen.

Da jeg kun sporadisk har fulgt med i den vidtfavnende litteratur om den politiske adfærds sociologi⁷, kan jeg ikke engang give henvisninger. Lige så vigtig for offentlighedens strukturforvandling er medieforskningen, især de kommunikationssociologiske undersøgelser af TV's sociale virkninger⁸. Jeg var, da jeg skrev bogen, henvist til resultaterne fra den forskningstradition, som Lazarsfeld grundlagde⁹. Den er i 70'erne blevet kritiseret voldsomt på grund af dens individualistisk-adfærdsvidenskabelige ansats, der indskrænker sig til smågruppers psykologi¹⁰. I modsætning til denne tradition er den ideologikritiske ansats blevet videreført¹¹ med stor vægt på det empiriske, og den har på den ene side henledt kommunikationsforskningens opmærksomhed på mediernes institutionelle kontekst¹², på den anden side receptionens kulturelle kontekst¹³. Stuart Halls sondring mellem tre forskellige fortolkningsstrategier hos tilskuerne, der enten underkaster sig tilbudets struktur, opponerer mod den eller syntetiserer den med egne tydinge, viser udmærket det

perspektivskift, der er sket væk fra gamle forklaringsmodeller, der regnede med lineære virningskæder.

I bogens sidste kapitel har jeg forsøgt at sammenføre begge linier: den empiriske diagnose af den liberale offentligheds forfald med det normative synspunkt, der gives af en radikaldemokratisk indhentning og indløsning af den objektive, funktionelle sammensnøring af stat og samfund, der ligesom foregår hen over hovedet på de deltagende. Begge disse aspekter spejler sig i den nuværende konceptualisering af 'den offentlige mening'. Som statsretslig fiktion bevarer den offentlige mening i den normative demokratidiskussion en kontrafaktisk størrelses enhed; i medieforskningens og kommunikationssociologiens empiriske undersøgelser har denne entitet forlængst opløst sig. Men man må tage begge aspekter med i betragtningen, når man vil begribe det socialstatslige massedemokratis faktisk indøvede legitimationsmodus uden at opgive sondringen mellem autochtone og magttilskrevne processer i den offentlige kommunikation.

Det er ud fra denne hensigt, at man kan forklare den provisorisk udkastede model, som jeg opstiller til sidst i bogen, for en arena behersket af massemediernes, hvor modsatrettede tendenser støder mod hinanden. Graden af magtskrivelse skulle måle sig i, hvor langt de informelle, ikke-offentlige meninger, altså de kulturelle selvfølgeligheder, der danner den livsverdenslige kontekst og den offentlige kommunikations grundlag, kortsluttes med kredsløbet af de formelle og kvasi-offentlige meninger, der fremstilles i massemedier, og som forsøger at påvirke såvel økonomien og staten som systemomverdensens begivenheder – eller i hvilken udstrækning begge områder formidles gennem kritisk publicitet. Dengang kunne jeg kun forestille mig, at de potentielle bærere af den kritiske publicitet ville være forbund og partier, der internt blev demokratiserede. Offentligheder internt i partier og forbund fremstod for mig som virtuelle knudepunkter for en offentlig kommunikation, der endnu var i stand til at regenerere sig. Denne konsekvens drog jeg af træk, der pegede i retning af et organisationssamfund, hvor det ikke længere er associerede individer, men medlemmer af organiserede kollektiver, der konkurrerer med hinanden i en polycentrisk offentlighed om passive massers tilslutning og frem for

alt kæmper mod de statslige bureaukratiers massive komplekser for at opnå en magt- og interesseudligning. Ud fra samme præmisser har Norberto Bobbio¹⁴ så sent som i 80'erne udkastet en demokratiteori.

Med denne model blev pluralismen af uforsonlige interesser igen bragt i spil. Den havde allerede bevæget de liberale teoretikere til at gøre indvendinger mod »flertallets tyranni«. Alexis de Tocqueville og John Stuart Mill havde måske alligevel ikke helt uret, når de i den tidlige, liberale forestilling om en diskursiv menings- og viljesdannelse kun troede at kunne genkende majoritetens tilslørede magt. Under normative synspunkter ville de til nød tillade den offentlige mening som magtindskrænkende instans, under ingen omstændigheder som et medium for den mulige rationalisering af magt slet og ret. Når det faktisk forholder sig således, at »en strukturel uophævelig interesseantagonisme trækker snævre grænser for en [...] offentlighed, der er reorganiseret i sine kritiske funktioner.« (S.d.Ö, s. 339, norsk oversæt. s. 219), er det i hvert fald ikke tilstrækkeligt, sådan som jeg har gjort i 15, at tilskrive den liberale teori en ambivalent offentlighedsopfattelse.

En forandret teoretisk ramme

Alligevel holder jeg fast ved den intention, der har styret undersøgelsen i sin helhed. De socialstatslige massedemokratier bør i følge deres normative selvforståelse kun se sig i en kontinuitet med de liberale retsstaters grundlove i den udstrækning, de tager budet fra en politisk fungerende offentlighed alvorligt. Men så må det vises, hvordan det i samfund af vor type skal være muligt, at »det publikum, der er mediatiseret af organisationer, netop igennem disse kan sætte en kritisk proces af offentlig kommunikation i gang.« (S.d.Ö, s. 337, norsk oversæt. s. 217). Problemstillingen har ved bogens slutning kastet mig tilbage til dette problem, som jeg ganske vist berører, men ikke får ordentligt behandlet. *Strukturwandel der Öffentlichkeits* bidrag til en samtidig demokratiteori måtte komme til at stå i et tvivlsomt lys, når bogen taler om, at »de konkurrerende interessers uophævede pluralisme [...] gør det diskutabelt, om der fra denne pluralisme kan fremgå en almen interesse på den måde, at en offentlig mening i den kunne finde sin målestok.« (S.d.Ö, s. 339, norsk oversæt. s.

219) Med de teoretiske midler, der dengang stod til min rådighed, var det ikke muligt at løse dette problem. For at kunne tilvejebringe den teoretiske ramme, i hvilken jeg i dag kan reformulere spørgsmålet og i det mindste skitsere et svar, var yderligere skridt nødvendige. Jeg vil med nogle stikord erindre om stationerne på denne vej.

I

Kun ved et første blik kan *Strukturwandel der Öffentlichkeit* synes at være skrevet i en stil, der kendetegner en samfundshistorie, der er orienteret mod Max Weber. Den borgerlige offentligheds dialektik, der bestemmer bogens opbygning, afslører med det samme den ideologikritiske ansats. Den borgerlige humanismes idealer, som præger intimsfærens og offentlighedens selvforståelse, og som kommer til udtryk i nøglebegreberne subjektivitet og selvvirkeliggørelse, rationel menings- og viljesdannelse såvel som i personlig og politisk selvbestemmelse, er trængt så dybt ind i forfatningsstatens institutioner, at de som utopisk potentiale viser ud over den forfatningsvirkelighed, som samtidig dementerer dem. Dynamikken i den historiske udvikling skulle også leve af denne spænding mellem idé og virkelighed.

Denne tankefigur lokker ganske vist ikke kun til en idealisering af den borgerlige offentlighed, der skyder ud over den idealisering, der er den anlagte metodiske mening i idealtypisk begrebsdannelse; den støtter sig også – i det mindste implicit – på historiefilosofiske baggrundssantagelser, som senest er blevet gendrevet af det tyvende århundredes civiliserede barbarier. Når de borgerlige idealer bliver trukket med ind, når bevidstheden bliver kynisk, forfalder de normer og værdiorienteringer, som for ideologikritikken må forudsætte konsensus, når den vil appellere til dem¹⁵. Jeg har derfor foreslået at lægge det normative grundlag for den kritiske samfundsteori dybere¹⁶. Teorien om den kommunikative handlen skal frilægge et fornuftspotentiale, der selv er anlagt i den kommunikative hverdagspraksis. Dermed snævrer vejen sig samtidig ind for en socialvidenskab, der går rekonstruktivt til værks, som identificerer de kulturelle og samfundsmæssige rationaliseringsprocesser i hele deres bredde, og som også følger disse tilbage bag de moderne samfunds tærskel.

Så behøver man ikke længere kun at efterspore de normative potentialer i en epokespecifik offentlighedsformation¹⁷. Tvingen til stilisering af enkelte prototypiske udformninger af en institutionelt legemliggjort kommunikativ rationalitet falder bort til fordel for en empirisk tilgang, der opløser spændingen mellem de abstrakte modsætninger mellem norm og virkelighed. På en anden måde end i den historiske materialismes klassiske antagelser træder ydermere den strukturelle egensindighed og de kulturelle tydnings-systemers og overleveringers indre historie frem¹⁸.

II

Det demokratiske perspektiv, som jeg har undersøgt offentlighedens strukturforvandling ud fra, var forpligtet på det abenroth'ske koncept¹⁹ om en videreudvikling af den demokratiske og sociale retsstat til et socialistisk demokrati. Alment forblev det bundet til et totalitetskoncept af samfund og samfundsmæssig selvorganisering, der i mellemtiden er blevet tvivstomt. Det samfund, der forvalter sig selv og programmerer alle livsområder – herunder den økonomiske reproduktion – gennem en planlæggende lovgivning, skulle integreres gennem det suveræne folks politiske vilje. Men postulatet om, at hele samfundet kan tænkes som en stor association, der indvirker på sig selv gennem medierne ret og politisk magt, har tabt sin plausibilitet, når det ses i forhold til den grad af kompleksitet, som funktionelt differentierede samfund udviser. Især preller den holistiske forestilling om samfundsmæssig totalitet, som både de samfundsmæssiggjorte individer og medlemmer i en omfattende organisation tilhører, af på de realiteter, som den markedsstyrede økonomi og et magtstyret forvaltningssystem udgør. I *Technik und Wissenschaft als Ideologie* (1968)²⁰ forsøgte jeg endnu handlingsteoretisk at afgrænse statens og økonomiens handlingssystemer fra hinanden, og det netop i forhold til formålsrationel og resultatorienteret handlen på den ene side og kommunikativ handlen på den anden. Denne kortsluttende parallelisering af handlingssystemer og handlingstyper rimede ikke²¹. Manglen på overensstemmelse foranledigede mig allerede i *Legitimationsprobleme des Spätkapitalismus* (1973)²² til at sammenføre det livsverdensbegreb, der indførtes i *Logik der Sozialwissenschaften*

(1967), med konceptet om det grænseoverskridende system. Deraf fremgik i *Theorie des kommunikativen Handelns* (1981) det todelte samfundskoncept som livsverden og system²³. Dette koncept har dybt indgribende følger for demokratikonceptet.

Siden da har jeg betragtet økonomi og statsapparat som systemisk integrerede handlingsområder, der ikke længere demokratisk kan omgestaltes i deres systemiske egensindighed og dermed i deres funktionsduelighed. Statssocialismens bankerot har bekræftet dette. Stødretningen for en radikal demokratisering vil nu snarere blive kendetegnet ved en forskydning af kræfterne inden for en principielt opretholdt »magtdeling«. Dermed skal der ikke fremstilles en ny ligevægt mellem statsapparater, men mellem den samfundsmæssige integrations ressourcer. Målet er ikke længere slet og ret »at ophæve« et kapitalistisk selvstændiggjort økonomisk herredømme eller et bureaukratisk selvstændiggjort herredømmesystem, men at inddæmme systemimperativens koloniserende *overgreb* på livsverdenens områder. Dermed tages der afsked med de praksisfilosofiske forestillinger om fremmedgørelse og tilegnelse af væsenskræfter. En radikal-demokratisk forandring af legitimationsprocessen har som sit mål en ny balance mellem den samfundsmæssige integrations magter, sådan at solidaritetens socialintegrative kraft – »kommunikationens produktivkraft«²⁴ – kan sætte sig igennem mod »magterne» hos de to andre styringsressourcer, penge og administrativ magt, og dermed lade livsverdenens fordringer, der er orienteret mod brugsværdier, komme til deres ret.

III

Den kommunikative handlens socialintegrative kraft har sit sted i de partikulære livsformer og livsverdner, som er sammenflettede med de konkrete overleveringer og interessesituationer – med Hegels ord i »sædelighedens« sfære. Disse livssammenhænge solidaritetsstiftende energier lader sig ikke uformidlet overføre til de demokratiske fremgangsmåders politiske område til at bruges i magt- og interesseudligningen. Det er først rigtig for alvor tilfældet i de posttraditionelle samfund, hvor en homogenitet i de bagvedliggende overbevisninger og en forudfattet fælles klasseinteresse er vejet for en uover-

skuelig pluralisme af livsformer, der konkurrerer på lige fod. Ja, i den intersubjektive udgave af et solidaritetsbegreb, der binder konsensus til kritiserbare gyldighedsfordringer og dermed til individualiserede og tilregnelige subjekters mulighed for at kunne sige nej, udfolder sig bestemt allerede de øvrige konnotationer af enhed og helhed. Også i denne abstrakte udgave bør udtrykket 'solidaritet' ikke suggerere den falske model af en rousseau'sk viljesdannelse, som skulle fastlægge de betingelser, under hvilke de partikulariserede borgeres empiriske vilje *umiddelbart* kunne forvandle sig i de moralske statsborgeres fornuftige vilje, orienteret mod det fælles vel.

Rousseau støttede dette dydsforlangende, der allerede fra starten var illusorisk, på en adskillelse af rollerne 'bourgeois' og 'citoyen'. Denne adskillelse gjorde økonomisk uafhængighed og chancelighed til forudsætninger for en status som autonom statsborger. Socialstaten dementerer denne rolleadskillelse: »I de moderne vestlige demokratier har dette forhold vendt sig om: demokratisk viljesdannelse bliver til et instrument for kravet om social lighed i den betydning, at socialproduktet, så langt som det er muligt, skal fordeles ligeligt mellem individerne.«²⁵ U. Preuss betoner med rette, at den offentlige rolle som statsborger i den politiske proces i dag er vævet sammen med den private rolle som klient for velfærdsstatslige bureaukratier: »Det velfærdsstatslige massedemokrati [har] frembragt den paradoksale kategori 'det samfundsmæssiggjorte privatmenneske', som vi almindeligvis betegner som klient, og som smelter sammen med statsborgerrollen i den udstrækning, at det samfundsmæssigt universaliserer sig.« (ss. s. 48) Den demokratiske universalisme slår om i en »almengjort partikularisme«.

Allerede i I2 har jeg kritiseret Rousseaus forestilling om »den ikke-offentlige meningsdemokrati«, da denne begriber den almene vilje som en »hjerternes snarere end argumenternes konsensus«. I stedet for må den moral, som Rousseau forventer af statsborgerne, og som han placerer i den enkeltes motiver og dyder, selv forankres i den offentlige kommunikationsproces. Denne pointe bringer B. Manin på begreb: »Det er nødvendigt radikalt at forandre det perspektiv, som går igen i både liberale teorier og demokratisk tanke: legitimationskilden er ikke individets forudbestemte vilje, men dennes dan-

nelse, dvs. selve drøftelsen [...] En legitim beslutning repræsenterer ikke alles vilje, men er resultatet af alles overvejelse. Den er den proces, gennem hvilken alle og enhvers vilje formes, der gør resultatet til legitimitet, snarere end summen af allerede formede viljer. Rådslagningsprincippet er både individualistisk og demokratisk [...] Vi må påstå, selv om vi risikerer at modsige en lang tradition, at den legitime lov er et resultat af almen rådslagning og ikke udtryk for en almen vilje.«²⁶ Dermed forskyder bevisbyrden sig fra borgernes moral til fremgangsmåder i den demokratiske menings- og viljesdannelse, som man har en begrundet formodning om kan muliggøre fornuftige resultater.

IV

Derfor er »politisk offentlighed« et godt grundbegreb for en normativt anlagt demokratiteori, da det er indbegrebet af de kommunikative betingelser, hvorunder en diskursiv menings- og viljesdannelse hos et publikum kan komme i stand. I denne betydning definerer J. Cohen begrebet »rådslagende demokrati«: »Begrebet om et rådslagende demokrati har sin rod i det intuitive ideal om en demokratisk sammenslutning, hvis vilkår og betingelser for sammenslutningen dannes gennem offentlig diskussion og ræsonnement mellem lige borgere. Borgere i en sådan orden er fælles om en forpligtelse til at løse problemer af kollektivt valg gennem offentligt ræsonnement og betragter deres grundlæggende institutioner som legitime, for så vidt de skaber en ramme for fri offentlig rådslagning.«²⁷ Dette diskursive begreb om demokrati har tilid til den politiske mobilisering og benyttelse af produktivkraften kommunikation. Men så må det for det første vises, at den samfundsmæssige konfliktfyldte materie i det hele taget vil kunne reguleres rationelt, dvs. i de involveredes fælles interesse. Og for det andet må det forklares, hvorfor den offentlige argumentation og forhandlings medium er egnet til denne fornuftige viljesdannelse. Ellers får den liberalistiske model ret med dens præmis om, at 'udligningen' af uforsonlige interesser, der støder mod hinanden, ikke kan være andet end resultatet af en strategisk ført kamp.

Nu har John Rawls og Ronald Dworkin, Bruce Ackermann, Paul Lorenzen og K. O. Apel i

de sidste årtier tilvejebragt argumenter for, hvordan praktisk-politiske spørgsmål rationelt kan afgøres, for så vidt de er af moralsk natur. Disse forfattere har ekspliciteret 'det moralske synspunkt', ud fra hvilket det lader sig gøre upartisk at bedømme, hvad der til enhver tid ligger i den almene interesse. Selv om de har formuleret og begrundet grundsætninger for universalisering og moralprincipper forskelligt, så bør det alligevel være blevet klart i denne udstrakte diskussion, at en almengørelse af interesser – og en passende anvendelse af normer, der legemliggør²⁸ sådanne almene interesser – kan støtte sig på gode grunde. Derudover har jeg sammen med K. O. Apel²⁹ udviklet³⁰ en diskursetisk ansats, som fremhæver argumentationer som den egnede fremgangsmåde til at løse moralsk-praktiske spørgsmål. Dermed besvares det andet af de to nævnte spørgsmål. Diskursetikken gør ikke kun krav på alt i alt at kunne vinde et alment moralprincip ud fra det normative indhold i argumentationers nødvendige pragmatiske forudsætninger. Selve dette princip relaterer sig snarere til den diskursive indløsning af normative gyldighedsfordringer. Det binder nemlig gyldigheden af normer til muligheden af et begrundet samtykke fra alle, der om muligt involveres, hvis de overtager *rollen som argumentationsdeltager*. Efter denne udlægning er afklaringen af politiske spørgsmål, for så vidt det drejer sig om deres moralske kerne, henvist til en offentlig argumentationspraksis' institutioner.

Skønt politiske principspørgsmål næsten altid også berører moralske aspekter, er langt fra alle spørgsmål, der i følge institutionelle definitioner bør besluttes af politiske instanser, af moralsk natur. Politiske kontroverser forholder sig ofte til empiriske spørgsmål, til fortolkningen af sagsforhold, til erklæringer, prognoser osv. I modsætning hertil er problemer af større rækkevidde, de såkaldte eksistenspørgsmål, hyppigt slet ikke spørgsmål, der drejer sig om retfærdighed, men berører som spørgsmål om det gode liv den etisk-praktiske selvforståelse – hvad enten der er tale om samfundet i sin helhed eller enkelte subkulturer. De fleste konflikter udspringer i sidste instans af sammenstødet mellem gruppeinteresser og vedrører fordelingsproblemer, som kun vil kunne blive løst gennem kompromisser. Denne differentiering inden for området af de problemstillinger, der må afgøres gennem politiske beslutninger, taler imidlertid

hverken mod, at moralske overvejelser tildeles en forrang, eller mod, at den politiske kommunikation i sin helhed har en argumentativ form. Empiriske spørgsmål kan i mange tilfælde ikke adskilles fra vurderende spørgsmål og har selvfølgelig behov for den argumentative bearbejdning³¹. Den etisk-politiske selvforståelse af, hvordan vi vil leve som medlemmer af et bestemt kollektiv, må i det mindste harmonere med moralske normer. Forhandlinger må støtte sig på udvekslingen af argumenter. Og om de fører frem til *fair* kompromisser, afhænger i det væsentlige af fremgangsmådernes betingelser, som må bedømmes moralsk.

Den diskursteoretiske ansats har den fordel, at den kan specificere de kommunikative forudsætninger, som må være opfyldt i de forskellige former for argumentation og i forhandlinger, for at vi kan formode, at resultatet af sådanne diskurser bliver fornuftige for sig. For den normative overvejelse åbner den diskursteoretiske ansats dermed nogle muligheder for at knytte empirisk-sociologiske forbindelser.

V

Da demokratiets diskursbegreb i første omgang må forklares og gøres plausibelt inden for en normativ teori, forbliver det et åbent spørgsmål, hvordan en diskursiv menings- og viljesdannelse kan indrettes under de socialstatslige massedemokratiets betingelser, så forskellen udjævnes mellem oplyst selvinteresse og orientering mod det fælles vel, mellem rollen som klient og statsborger. I de kommunikative forudsætninger for enhver argumentationspraksis er der jo indbygget en fordring om upartiskhed og en forventning om, at deltagerne drager de medbragte præferencer i tvivl og transcenderer dem. Opfyldelsen af begge forudsætninger må endda gøres til rutine. Den moderne naturrets svar på dette problem var at indføre den legitime retslige tvang. Og på det problem, der fulgte med dette svar, med, hvordan den politiske magt, der var fordret af retstvangen, på sin side moralsk ville kunne tøjres, har Kant svaret med ideen om retsstaten. Den diskursteoretiske udfoldelse af denne idé munder ud i den forestilling, at retten endnu engang anvendes på sig selv: den må nu også sikre den diskursive modus, sådan at skabelse og anvendelse af retsprogrammer kan iværksættes under argumentati-

onsbetingelser. Dette implicerer institutionalisering af retslige procedurer, som sikrer en tilnærmelsesvis opfyldelse af de kommunikative forudsætninger, der gælder for *fair* forhandling og tvangfrie argumentationer. Disse idealiserende forudsætninger forlanger den fuldstændige inddragelse af om muligt alle involverede, ligeberettigelse af partierne, frihed for tvang i interaktionen, åbenhed over for temaer og bidrag, mulighed for at revidere resultaterne osv. I denne sammenhæng tjener de retslige procedurer til, at de former for selektionstryk, der optræder i det virkelige samfund, og som er af rumlig, tidlig og saglig art, gøres gyldige inden for et kommunikationsfællesskab, der antages at være ideelt³².

Sådan kan man fx forstå flertalsreglen som en indretning, der gør en meningsdannelse, der efter sine muligheder er diskursiv og i sidste instans orienteret mod sandhed, kompatibel med tvangen til en tidlig afgrænset viljesdannelse. Efter den diskursteoretiske udlægning må flertalsbeslutningen opretholde en intern relation til argumentationspraksis. Fra denne følger endvidere flere institutionelle forholdsregler (som fx begrundelsestvang, regler for bevisbyrdefordeling, gentagne behandlinger af lovforslag). En flertalsbeslutning bør kun komme i stand på den vis, at dens indhold bør gælde som det rationelt motiverede, men fejlbare resultat af en foreløbig sluttet diskussion om den rigtige løsning på et problem, hvor diskussionen har været underlagt beslutningstvang. Andre institutioner lader sig også forstå ud fra samme synspunkt som en retslig institutionalisering af almene kommunikative betingelser for en diskursiv viljesdannelse, fx reguleringen af parlamentariske forsamlings sammensætning og arbejdsmåde, af de valgte repræsentanters ansvarlighed og immunitet, desuden af flerpartisystemets politiske pluralisme, folkepartiernes tvang til programmatisk at binde interesselag sammen.

Den diskursteoretiske dechifrering af de bestående institutioners normative mening åbner et perspektiv for en indførelse og afprøvning af nye institutionelle indretninger, som vil kunne modvirke klienteliseringen af statsborgerne. Den må formindske afstanden mellem de to roller, idet den afbryder det kortsluttede kredsløb mellem egne, middelbare præferencer og den almengjorte partikularisme, som vi møder hos or-

ganiserede interesser i forbund. Til denne hører også den originale idé om en forbindelse mellem »multiple preference ordering« og valghandlinger³³. Sådanne tilskyndelser må støtte sig på en analyse af de forhindringer, der er indbygget i de bestående indretninger, og som gør statsborgerne upolitiske og følgagtige, og som hindrer dem i reflektivt at tænke ud over opfattelsen af deres kortsigtede egeninteresser. Med andre ord: den diskursteoretiske dechifrerings af de retsstatslige institutioners demokratiske mening må suppleres af den kritiske undersøgelse af netop de mekanismer, som er virksomme i de socialstatslige massedemokratier, og som fremmedgør borgerne fra den politiske proces³⁴.

VI

Det normative indhold i et demokratibegreb, der er relateret til diskursformede værdi- og normdannelseprocesser i offentlig kommunikation, udtømmer sig ganske vist ikke i egnede indstitutionelle indretninger på den demokratiske retsstats område. Det viser tværtimod ud over den formelt *affattede* kommunikations- og beslutningsproces. Den meningsdannelse, der er organiseret i forsamlinger, og som fører til ansvarlige beslutninger, kan kun være tilfredstillende i den udstrækning, at den lader sig *gennemtrænge* af de frit flydende værdier, temaer, bidrag og argumenter, der kommer fra den politiske kommunikation, der *omgiver* den. Denne kommunikation må gøres mulig i grundloven, men den kan ikke organiseres i sin helhed. Den diskursteoretisk begrundede formodning om fornuftige resultater begrundes sig snarere på samspillet mellem på den ene side den institutionelt *affattede* politiske viljesdannelse og på den anden side spontane ikke-magttilskrevne kommunikationsstrømme i en i denne henseende *ikke-organiseret* offentlighed, der ikke er programmeret til at fatte beslutninger, men til afdækning og problemløsning. Hvis ideen om folkesuveræniteten endnu skal finde realistisk anvendelse på højkomplekse samfund, må den løses fra en konkretistisk tyding, hvor den gøres identisk med legemliggørelsen af et kollektivs medlemmer, der er fysisk tilstedeværende, deltagende og medbestemmende.

Under nogle omstændigheder fører en direkte udvidelse af formelle medbestemmelses- og participationsmuligheder kun til en intensivering af

den 'almengjorte partikularisme', dvs. til netop den privilegerede gennemførelse af lokale og gruppespecifikke særinteresser, som fra Burke frem til Weber, Schumpeter og vore dages neo-konservative har leveret argumenter for en demokratisk elitarisme. Sådanne argumenter kan en procedural udgave af folkesuveræniteten forebygge, da den er indbegrebet af de betingelser, der muliggør den offentlige kommunikation som en diskursformet proces. Den fuldstændigt spredte folkesuveræniteten kan i dag kun 'legemliggøre' sig i de subjektløse, omend fordringsfulde kommunikationsformer, der regulerer den politiske menings- og viljesdannelses flod på en sådan måde, at man kan formode, at dens fejlbare resultater har praktisk fornuftighed³⁵. Den kommunikativt opløste suveræniteten gør sig gældende i den offentlige diskurs' magt ved at opdage temaer, der er af relevans for hele samfundet, ved at fortolke værdier, ved at bidrage til problemløsninger, ved at give gode grunde og forkaste dårlige. Disse meninger må ganske vist legemliggøre sig i de beslutninger, der træffes af demokratisk konstituerede forsamlinger, da ansvaret for praktiske beslutninger, der får store følger, kræver en institutionel tilegnelse. Diskurser hersker ikke. De frembringer en kommunikativ magt, som ikke erstatter den administrative, men kun kan yde indflydelse på den. Denne indflydelse indskrænker sig til at give eller fratage legitimation. Den kommunikative magt kan ikke erstatte den systematiske egenindighed ved offentlige bureaukratier, som den indvirker på i belejringens modus. Når folkesuveræniteten på denne måde opløses sig i procedurer, forbliver også magtens symbolske sted, der siden 1789 – altså siden den revolutionære afskaffelse af paternalistiske herredømmeformer – danner et vakuum, tomt og besættet ikke, som U. Rödel i forlængelse af Claude Lefort siger, med nye symboliseringer for identitet så som folket eller nationen³⁶.

Det civile samfund eller den politiske offentlighed

Med de præciserende og forandrede præmisser kan vi til sidst vende tilbage til beskrivelsen af den politiske offentlighed. I den krydser mindst to processer hinanden: på den ene side den kommunikative frembringelse af legitim magt og på den anden side den manipulative læggen beslag

på mediemagten for at opnå masseloyalitet, efterspørgsel og *compliance* over for systemiske imperativer. Det til stadighed åbne spørgsmål om grundlaget for og kilderne til en informel meningsdannelse i autonome offentligheder kan i dag ikke længere besvares med en henvisning til socialstatslige statusgarantier eller med den holistiske fordring om samfundets politiske selvorganisation. I stedet for lukker kredsen sig mellem offentlighedens strukturforvandling og de langsigtede tendenser, som teorien om den kommunikative handlen begriber som *rationalisering af livsverdenen*. En politisk fungerende offentlighed har ikke kun behov for garantier fra retsstatslige institutioner; den er også henvist til de kulturelle overleveringers og socialisationsmønstres imødekommenhed over for den politiske kultur hos en befolkning, der har *vænned sig* til frihed.

Bogens centrale problemstilling bliver i dag taget op under titlen 'genopdagelse af det civile samfund'. Det er ikke tilstrækkeligt med en generel henvisning til 'imødekommenhed' hos uddifferentierede livsverdner og deres refleksionspotentialer. Det er nødvendigt med en konkretisering ikke kun med henblik på socialisationsmønstre og kulturelle overleveringer. Ganske vist danner en liberal politisk kultur, der lever af motiver og værdiorienteringer, en gunstig jordbund for spontane offentlige kommunikationer. Men endnu vigtigere er samkvems- og organisationsformerne, er institutionaliseringen af bærerne af en ikke-magttilskrevet politisk offentlighed. Det er her, Claus Offes sidst publicerede analyse sætter ind. I den bliver begrebet 'associationsforhold' brugt med den hensigt at »konfrontere de globale kategorier, livsform og livsverden, der skal sikre diskursetikken et afsæt i det sociale, med sociologiske kategorier.«³⁷ Det er ikke en tilfældighed, at det vage begreb, associationsforhold, knytter an til det 'foreningsvæsen', der engang dannede den borgerlige offentligheds sociale stratum. Begrebet erindrer også om den betydning af udtrykket 'det civile samfund', der i mellemtiden er blevet gængs, og som i modsætning til den moderne betydning knytter an til oversættelsen af 'societas civilis' til 'borgerligt samfund', der har været udbredt siden Hegel og Marx. Begrebet dækker en sfære, der *ikke længere* indeholder den økonomi, der er styret over arbejds-, kapital- og varemærker. I den pågældende publikation søger man gan-

ske vist forgæves efter klare definitioner. Den institutionelle kerne i 'det civile samfund' dannes i hvert fald af ikke-statslige og ikke-økonomiske sammenslutninger på frivillig basis, der – for nu helt usystematisk at nævne nogle eksempler – rækker fra kirker, kulturelle foreninger og akademier over uafhængige medier, sports- og fritidsforeninger, debatklubber, borgerfora og borgerinitiativer til erhvervsforbund, politiske partier, fagforeninger og alternative 'institutioner'.

J. Keane tildeler disse associationer den opgave eller funktion »at opretholde og redefinere grænserne mellem det civile samfund og staten gennem to uafhængige og samtidige processer: udvidelsen af social lighed og frihed og restruktureringen og demokratiseringen af staten.«³⁸ Det drejer sig altså om meningsdannende associationer. De hører ikke som de stærkt statsliggjorte politiske partier til det administrative system, men opnår alligevel politiske virkninger gennem publicistisk indflydelse, da de enten deltager direkte i den offentlige kommunikation eller gennem deres eksempel præsterer et implicit bidrag til den offentlige diskussion, da det, de laver, har programmatisk karakter. Et eksempel på sidstnævnte er de alternative projekter. På samme vis tildeler C. Offe associationsforhold den funktion, at danne egnede kontekster for en politisk kommunikation, der gennem tilstrækkeligt gode argumenter disponerer statsborgeren til »ansvarlig handlen«: »At handle ansvarligt vil sige, at den handlende over for sine egne handlinger metodisk i *futurum exactum* tager de perspektiver, som eksperten, den generaliserede anden og det egne selv vil prøve handlingen efter, ind og på denne vis vurderer handlenens kriterier sagligt, socialt og tidsligt.«³⁹

At begrebet om det civile samfund har højkonjunktur, har vi den kritik at takke for, der frem for alt er øvet af dissidenterne fra de stats-socialistiske samfund mod den totalitære ødelæggelse af den politiske offentlighed⁴⁰. En vigtig rolle spiller her det kommunikationsteoretiske begreb om totalitarismen, som Hannah Arendt har udviklet. På denne baggrund bliver det forståeligt, hvorfor de meningsdannende associationer, som de autonome offentligheder har kunnet krystallisere sig omkring, indtager en prominent stilling i det civile samfund. Det totalitære herredømme underkaster netop bor-

gernes kommunikative praksis det hemmelige politiske kontrol. De revolutionære forandringer i Øst- og Mellemeuropa bekræfter disse analyser. Det er ikke nogen tilfældighed, at de udløstes gennem en reformpolitik, som skrev 'glasnost' på sine bannere. Som i et stort anlagt socialvidenskabeligt eksperiment er herredømmeapparatet blevet revolutioneret af det voksende tryk fra fredeligt opererende borgerbevægelser. DDR er her eksemplarisk. Fra disse bevægelser dannede sig i første omgang infrastrukturen til en ny orden, der allerede aftegnede sig på statssocialismens ruiner. De, der stod forrest i revolutionen, var de frivillige sammenlutninger i kirkerne, menneskerettighedsgrupperne, de oppositionskredse, der efterlevede økologiske og feministiske mål. Det var mod disse grupperes latente indflydelse, at den totalitære offentlighed til stadighed måtte stabiliseres med magt.

Det forholder sig anderledes i de vestlige samfund. Her danner frivillige sammenslutninger sig inden for den demokratiske retsstats institutionelle rammer. Og her må man stille sig et andet spørgsmål, som ikke kan besvares uden betydelig empirisk opbygdelse: om og i hvilket omfang en offentlighed, der beherskes af massemedier, giver bærerne af det civile samfund mulighed for med gode udsigter at konkurrere med den mediemagt, som de, der økonomisk invaderer offentligheden, har – altså om bærerne af det civile samfund kan forandre spektret af de værdier, temaer og grunde, der er kanaliseret af udefrakommende indflydelse, om de innovativt kan indskrænke det og kritisk filtrere det. Det forekommer mig, at begrebet om den politisk fungerende offentlighed, der udvikles i *Strukturwandel...* til at behandle dette problem, stadigvæk tilbyder de akækvate analytiske perspektiver. Af disse grunde slutter A. Arto og Jean Cohen sig i deres forsøg på at gøre begrebet om det civile samfund frugtbart for en nutidig demokratiteori til den arkitektur af 'system og livsverden', som er udkastet i teorien om den kommunikative handling⁴¹.

Jeg slutter med en henvisning til et originalt studie, der har elektroniske mediers virkning på omstruktureringen af de enkle interaktioner som sin genstand. Titlen *No Sense of Place* står for påstanden om, at de strukturer slyder bort, som de samfundsmæssiggjorte individer hidtil både har perciperet deres sociale ståsted i og har lo-

kaliseret sig i. Denne gang geråder sågar de sociale grænser i bevægelse, som har dannet rummets og den historiske tids elementære, livsverdenslige koordinater: »Mange af trækkene i vor 'informationstidsalder' får os til at ligne den mest primitive af de sociale og politiske former: jæger- og samlersamfundet. Som nomader har jægere og samlere ikke nogen loyal forbindelse til territoriet. Også de har en svag 'stedsfor-nemmelse'. Bestemte aktiviteter er ikke tæt knyttede til særlige fysiske miljøer. Den mangel på grænser, som kendetegner såvel jagten og indsamlingen som de elektroniske samfund fører til mange slående paralleller. Jæger- og samlersamfundet er det samfund af alle kendte typer før vort eget, som er kommet tættest på at være egalitært, både hvad angår kønsroller, roller for børn og voksne, ledere og tilhængere. Besværet med at opretholde mange adskilte steder og distinkte sociale sfærer har tendens til involvere alle og enhver i alle andres gerning.«⁴² En uforudsigelig bekræftelse på denne stærkt virkende tese byder os på ny de revolutionære begivenheder i år 1989. Omvæltningerne i DDR, i Tjekkoslovakiet og i Rumænien dannede en kædereaktion, der ikke kun fremstiller en historisk proces, der er overført fra TV, men som fuldbyrder sig i TV-udsendelsens *modus*. Massemediernes var ikke kun afgørende for, at den verdensomspændende diffusion kunne brede sig som en løbeild. Massernes fysiske tilstedeværelse har også – i modsætning til i det 19. århundrede og i begyndelsen af det 20. – kunnet udfolde sin revolutionære magt i den udstrækning, at den gennem TV blev forvandlet til en allestedsnærværende tilstedeværelse.

Hvis vi betragter normaltstanden i de vestlige samfund, så er den tese, som J. Meyrowitz gør sig til talsmand for om massemediernes nedbrydning af de socialt definerede grænser, for lineær. Indvendingerne ligger ligefor. Den afdifferentiering og afstrukturering, der indtræder i vor livsverden med begivenhedernes elektronisk fremstillende globale omnipræsens og med synkroniseringen af usamtidigheder, har ganske vist betydelige følger for den sociale selvopfattelse. Men denne nedbrydning af skrankerne går hånd i hånd med mangfoldiggørelsen af de samtidigt specificerede roller, med pluraliseringen af livsformer og med individualiseringen af livsudkast. På en og samme tid som rodløsheden breder sig, skabes egne kommunitære tilhørsfor-

hold og oprindelser; på en og samme tid som egaliseringen tager til, vokser afmagten over for den ugennemskuelige systemiske kompleksitet. Der er tale om komplementære udviklinger, der griber ind i hinanden. Således har massemedierne i andre dimensioner også modsatrettede virkninger. Meget taler for, at en offentlighed, hvis infrastruktur er præget af den elektroniske massekommunikations voksende selektions- tvang, vil have et ambivalent demokratisk potentiale.

Dermed vil jeg sige, at hvis jeg i dag endnu engang skulle give mig i kast med en undersøgelse af offentlighedens strukturforvandling, så ville jeg ikke vide, hvilket udfald den ville have for en demokratiteori – måske et, der ville give anledning til en mindre pessimistisk vurdering og til et mindre trodsigt og blot postulerende udblik end dengang.

Noter

1. [Jürgen Habermas: *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Frankfurt a/M 1990, s. 337. Norsk oversættelse: *Borgerlig offentlighed. Heimot en teori om det borgerlige samfund*. Gjøvik 1971, s. 218 (o.a.)]
2. Raymond Williams: *Television: Technology and Cultural Form*. London 1974; Raymond Williams: *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. London 1983; Dieter Prokop (ed.): *Medienforschung, bd. 1: Konzerne, Macher, Kontrolleure*. Frankfurt a/M 1985.
3. Cf. W. R. Langenbucher (ed.): *Zur Theorie der politischen Kommunikation*. München 1974.
4. Jürgen Habermas/L. von Friedeburg/Chr. Oehler/F. Weltz: *Student und Politik*. Neuwied 1961.
5. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in five Nations*. Princeton 1963; cf. G. Almond/S. Verba (eds.): *The Civic Culture Revisited*. Boston 1980.
6. Cf. mod denne R. N. Bellah m. fl.: *Habits of the Heart*. Berkeley 1985.
7. Fx S. H. Barnes/Max Kaase (eds.): *Political Action – Mass Participation in Western Democracies*. Beverly Hills 1979.
8. Cf. jubilæumsnummeret af *Journal of Communication* årg. 33: »*Ferment in the Field*« (1983). Jeg takker Rolf Meyersohn for litteraturhenvisninger. Han har i flere årtier arbejdet inden for området massemedier- nes sociologi og massekultur.
9. En sammenfatning gives i J. T. Klapper: *The Effects of Mass Communication*. Glencoe 1960.
10. T. Gitlin: *Media Sociology: The Dominant Paradigm*, i: *Theory and Society* 6. årg., s. 205-253. Cf også forsvaret for Lazarsfelds position fra E. Katz: *Communication Research since Lazarsfeld*, i: *Public Opinion Quarterly* 1987, s. 25-45.
11. C. Lodziak: *The Power of Television*. London 1986.
12. T. Gitlin: *The Whole World Is Watching*. Berkeley 1983. H. Gans: *Deciding What's News*. New York 1979. G. Tuckmann: »*Mass Media Institutions*«, i: N. Smelser (ed.): *Handbook of Sociology*. New York 1988, s. 601-625 giver et overblik. C. Calhoun: »*Populist Politics, Communications Media and Large Scale Societal Integration*«, i: *Social Theory* 6. årg. (1988), s. 219-241 er ud fra et total- samfundsmæssigt perspektiv lærerig.
13. Stuart Hall: »*Encoding and Decoding*«, i: Hall m. fl. (ed.): *Culture, Media, Language*. London 1980, s. 128-138; David Morley: *Family Television*. London 1988.
14. Norberto Bobbio: *The Future of Democracy*. Oxford 1987.
15. Til kritikken af det marx'ske ideologibegreb, cf. J. Keane: *Democracy and Civil Society. On the Predicaments of European Socialism*. London 1988, s. 213ff.
16. S. Benhabib: *Norm, Critique, Utopia*. New York 1987.
17. Jürgen Habermas: *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt a/M 1981, bd. 2 s. 548ff.
18. Jürgen Habermas: »*Historischer Materialismus und die Entwicklung normativer Strukturen*«, i: Habermas: *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*. Frankfurt a/M 1976, s. 9-48.
19. [Der hentydes til Wolfgang Abenroth. Se fx *Sozialgeschichte der europäischen Arbeiterbewegung*. Frankfurt a/M 1965, *Zum Begriff des demokratischen und sozialen Rechtsstaates*, i: E. Forsthoff (ed.): *Rechtsstaatslichkeit und Sozialstaatslichkeit*. Darmstadt 1968, s. 123f. eller *Zum Begriff des demokratischen und sozialen Rechtsstaates im Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland*, i: Sultan/Abenroth: *Bürokratischer Verwaltungsstaat und soziale Demokratie*. Hannover 1955. Sidstnævnte henviser Habermas til i *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. (o.a.)]
20. [Norsk oversættelse: *Videnskab som ideologi*. Gjøvik 1969. (o.a.)]
21. A. Honneth: *Kritik der Macht*. Frankfurt a/M 1985. s. 265ff.
22. [Dansk oversættelse: *Legitimationsproblemer i senkapitalismen*. København 1975. (o.a.)]
23. Cf mine indvendinger i min »imødekommelse«, i: Habermas: *Entgegnung*, i: A. Honneth/H. Joas (eds.): *Kommunikativen Handeln*. Frankfurt a/M 1986, s. 377ff.
24. Cf. mit interview med H. P. Krüger i: Jürgen Habermas: *Die nachholende Revolution*. Frankfurt a/M 1990, s. 82ff.
25. Ul. Preuss: *Was heißt radikale Demokratie heute?*, i: Forum für Philosophie (ed.): *Die Ideen von 1789 in der deutschen Rezeption*. Frankfurt a/M 1989, s. 37-67.
26. B. Manin: *On Legitimacy and Political Deliberation*, i: *Political Theory* 15. årg. (1987), s. 351f: Manin forholder sig ikke eksplicit til *Strukturwandel...*, men til *Legitimationsprobleme...*, cf s. 367, note 35. [Oversat fra engelsk (o.a.)]
27. J. Cohen: *Deliberation and Democratic Legitimacy*, i: A. Hamlin/Ph. Pettit (eds.): *The Good Polity*. Oxford 1989, s. 12-34. Cohen forholder sig heller ikke til *Strukturwandel...*, men til tre af mine senere (engelske) udgivelser, se s. 33, note 12. [Oversat fra engelsk (o.a.)]

28. K. Günther: *Der Sinn für Angemessenheit*. Frankfurt a/M. 1987.
29. Cf. nu K. O. Apel: *Diskurs und Verantwortung*. Frankfurt a/M 1988.
30. Jürgen Habermas: *Legitimationsprobleme...*, s. 140ff; J. Habermas: *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*. Frankfurt a/M 1986.
31. Jürgen Habermas: *Towards a Communication Concept of Rational Collective Will-Formation*, i: *Ratio Juris* 2. årg. (juni 1989), s. 144-154.
32. Cf. Jürgen Habermas: *Law and Morality*, i: *Tanner-Lectures*, Vol. VIII, Cambr. Mass., 1988, s. 246ff.
33. Denne idé støtter sig på R. E. Goodin: *Laundering Preferences*, i: Jon Elster/A. Hylland (eds): *Foundations of Social Choice Theory*. Cambridge 1986, s. 75-101. Claus Offe har videreudviklet disse overvejelser i sin iderige artikel: *Bindung, Fessel, Bremse. Die Unübersichtlichkeit von Selbstbeschränkungsformeln*, i: A. Honneth/Thomas McCarthy/Claus Offe/Albrecht Wellmer: *Zwischenbetrachtungen*. Frankfurt a/M 1989, s. 739-775.
34. Claus Offe/U. K. Preuss: *Can Democratic Institutions Make Efficient Use of Moral Resources?* Manuskript 1989.
35. Jürgen Habermas: *Volkssouveränität als Verfahren. Ein normativen Begriff der Öffentlichkeit?*, i: *Forum für Philosophie* (ed.): *Die Ideen von 1789 in der deutschen Rezeption*. Frankfurt a/M 1989, s. 7-36. [Se note 25 (o.a.)]
36. U. Rödel/G. Frankenberg/H. Dubriel: *Die demokratische Frage*. Frankfurt a/M 1989. Kap. IV.
37. Claus Offe i: A. Honneth m. fl., op. cit., s. 755. [se note 33 (o.a.)]
38. J. Keane: *Democracy and Civil Society* (1988), s. 14. [Se note 15. Oversat fra engelsk (o.a.)]
39. Claus Offe, i: A. Honneth m. fl., op. cit., s. 758. [Se note 33 (o.a.)]
40. Cf. bidragene fra J. Rupnik/M. Vajda og Z. A. Pelczynski i J. Keane (ed): *Civil Society and the State* (1988), del III.
41. A. Areto/J. Cohen: *Civil Society and Social Theory*, i: *Thesis Eleven nr. 21* (1988). (Specialnummer om »Civil Society versus The State«), s. 40-67; Areto/Cohen: *Politics and the Reconstruction of the Concept of Civil Society*, i: A. Honneth m. fl., op. cit., s. 482-505. [Se note 33 (o.a.)]
42. J. Meyrowitz: *No Sense of Place*. Oxford 1985. [Oversat fra engelsk (o.a.)]

Artiklen er oversat fra Jürgen Habermas: »Strukturwandel der Öffentlichkeit«, s.27-50, med tilladelse fra forfatteren og (c) Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1990.

Anmeldelser

Broadcast Talk

Sage, London 1991

Sociale systemer. Grundrids til en almen teori

Munksgaard 1993

Media Cultures. Reappraising Transnational Media

Routledge 1992

Mediekultur

Universitetsforlaget, Oslo 1993

Towards a Civic Society. The Baltic Media's Long Road to Freedom

Baltic Association for Media Research/Nota Baltica Ltd., Tartu 1993

Journalism and Popular Culture

Sage, London 1992

Nyhetens interesse. Nyhetsjournalistikk mellom tekst og kontekst

Universitetsforlaget, Oslo 1992

Den tv-skabte virkelighed. Tv-avisernes 12 historier

Borgen 1992

Det iscenesatte fotografi

Politisk Revy 1992

Interview. Kunsten at lytte og spørge

Hans Reitzel 1993

Personlig kommunikation og formidling

Aalborg Universitetsforlag 1993